

זיו נוצץ מדמע

סוגיית המזרחיות בהקשרים חינוכיים ותרבותיים

זיו נוצץ מדמע

סוגיית המזרחיות בהקשרים חינוכיים ותרבותיים

הסדרה לחקר החינוך

עורכי הסדרה

ד"ר יצחק בנימיני

עידן צבעוני

חברי הוועדה האקדמאית

פרופ' אליעזר (אד) גרינשטיין

פרופ' רבקה פלדחי

ד"ר יותם חותם

עורכים

מימי חסקין | ניסים אבישר

רסלינג

**'ספונג'תי, עלי, עלי':
עוזרות בית ומנקות תימניות בספרות העברית**
מימי חסקין ודינה חרובי

שמעוני, בתיה (תשע"א). "הסימן הכחול הפך להיות קעקוע של מספר". על "קנאת השואה" בספרות המזרחית. דפים לחקר השואה, כ"ה. 1-26.
שמעוני, בתיה (2002). "האחר כותב חזרה - מנגנונים של כוח ושל התנגדות בספרות המעברה המוקדמת". מכאן ג. 33-46.
שקד, גרשון (תשנ"ח). "שווים, שווים יותר, שווים". בתוך: הכהן, דבורה (עורכת), קיבוץ גלויות. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל. 98-363.

Campbell, Josef (1991). *The power of Myth*. Usa: anchor books.

De-Certeau, Michel (1984). *Practice of Every Day life*. Berkeley: University of California press.

Fanon, Frantz (1952, translated 1967). "The Lived Experience of the Black Man". *Black skin white masks*. New-York: Grove Press. pp. 89-119.

Lacan, Jacques (1966). "The Mirror Stage as Formative of the Function of the I as Revealed in Psychoanalytic Experience". *E'crits*. London, N.y: Routledge. 1-7.

Sigmund, Freud (1990). "The uncanny". *Freud: Art and Literature*. London: Penguin Books. pp. 335-376.

תקציר

מאמר זה עוסק בייצוגן של עוזרות בית ומנקות תימניות בספרות העברית - בשירה, בפרוזה, בעיתונות ובספרות ילדים ונוער. נבדוק כיצד ומדוע הצטלבותן של סוגיות המגדר, המעמד והאתניות מתרחשת בעוצמה במקרה של עוזרת הבית התימנית. נטען שהספרות מאשררת את תיעולה של ה"תימניות" לעבודות שרתות והופכת את עבודת הניקיון לתכונה מהותית שלה. נבחן כתיבה שנכתבת מבחוץ, על ידי מי שלא התנסה בעבודה זו, לעומת כתיבה של מי שחווייה אותה מקרוב, ונסיים בכתיבתן של עוזרות הבית את עצמן.

מבוא

בשני העשורים האחרונים התפרסמו מחקרים רבים הבוחנים את עובדי משק הבית והמשרתות למיניהן, ואת ייצוגיהן/ם בספרות

בניקיון והעידה בגילוי לב כיצד ניקיון הבית נתפס בעיניה כמדד לנשיותה: "ניקיון היה תנאי הכרחי להיותי אישה בסדר. להיותה של כל אחת אישה בסדר. כששואל (בן הזוג) התחיל להתחלק בו ביוזמתו - נבהלתי, ממש, שזה לא בסדר, שאני אישה לא בסדר" (מזלי, 2011, 37).

נוסף על הבסיס המגדרי קיים רובד מעמדי ורובד אתני. נרצה לטעון, כפי שהראה אדוארד סעיד בספרו אוריינטליזם (סעיד, 1978, 2000), שהזיהוי בין עוזרות בית ובין נשים תימניות הוא פרי קונסטרוקציה של התרבות ההגמונית, התופסת עצמה כמערבית וכלבנה. הבניה זו נוצרה על ידי הפצת דימויים שונים של העוזרות ושירתה את השליטה של ההגמוניה בהבניית האחרת באקט של כוח, מידור וסמכות. נראה שדימויים חוזרים ונשנים של העוזרות התימניות מייצרים ידע אוריינטליסטי, מדעי כביכול, המכפיף את הנשים התימניות לנישת השרתות ואף דן את התימניות בכלל לשוליות מהותית.

הבחירה להתבונן במראת הספרות דרך הפריזמה של נשות השוליים חיונית בעינינו לכינון עמדות מוסריות. הדבר דומה למעשה השירי שנוקטת ויקי שירן בשירה "נעלי ארץ ישראל", שבו היא מספרת על דודתה שְׁרִינָה שגרה במרתף בכרם התימנים והתבוננה ב"ארץ-ישראל" מבעד לחלון צר במרתפה, כך שהנוף שהתגלה היה נעלי העוברים ושבים. בסוף השיר מטיחה המשוררת:

כְּשֶׁמְדַבְּרִים אֶתִּי עַל שִׁירָה
אֲנִי מְבַאֶה תְּמִיד אֶת דּוֹדָתִי שְׁרִינָה
בְּתוֹר דְּגָמָה
וּמְקַלֶּלֶת בְּשֶׁקֶט.
(שירן, 2005, 50-51)

שירן חותמת באמירה ארס-פואטית בנוגע לנושאים הראויים לשירה ומקללת בשקט. כך מצהירה על כתיבת שירה אחרת, שמתייחסת

(Yates, 1991; Martin Fugier, 2003; Jansen, 2011; Casas, 2016). השרתות, שעל פי רוב נשארת בצל בעולם הממשי, מקבלת נראות חדשה כשהיא זוכה לייצוג ספרותי. במאות הקודמות, החברה המערבית אורגנה באופן מובהק על פי מעמד. ההיררכיה בין האצולה לפשוטי העם, בין "למעלה" ל"למטה", הייתה בלתי מעורערת. דם כחול זרם בעורקיהם של האצילים. הספרות חשפה דמויות רבות שמייצגות את המעמד הנמוך, הכפוף לאדון הבית.²⁸ בספרות האירופית, בשונה מהספרות העברית, לדם זה היה אופי מעמדי ולא דווקא אופי אתני.

במאמר זה נתבונן בייצוגים של עוזרות בית תימניות בספרות העברית ובתפקידיהם השונים בהבניית המרקם החברתי-מעמדי-אתני מלפני קום המדינה ועד ימינו. הספרות, כמשקפת תרבות, מציעה ייצוגים רבים שלהן. נשאל: מהו תפקידן ביצירות השונות? כיצד מצטלבות סוגיות המגדר והמעמד ובאיזו מידה נוכחת הקטגוריה האתנית? באיזו מידה דמויותיהן של עוזרות הבית מאשררת את יחסי הכוח ובאיזה אופן היא מערערת עליהם? מהי עמדתה/ו של המחבר/ת בנוגע ליחסי כוח אלה?

בפתח הדברים נדגיש שעבודות הבית אורגנו (ועודן מאורגנות) באופן מגדרי. המבנה החברתי מייעד מטלה זו באופן מובהק לנשים. במשנה (יומא, א.א) נאמר: "ביתו זו אשתו". האמירה הזאת, הניצבת בבסיס התרבות העברית, מייצגת ומסבירה את הזיהוי העמוק בין האישה ובין עבודות הבית עד ששני התחומים מותכים זה לתוך זה. רלה מזלי, בספרה המסאי קוראת בתמרים, עסקה בסוגיית עוזרות הבית והתייחסה תחילה לעניין המגדרי. היא חשפה כיצד היא עצמה שיתפה פעולה עם ההבניה התרבותית שמייצגת נשים לעיסוק

28. במעמד השרתות נכללו גם גברים: חצרנים, בטלרים, סוכני בית למיניהם, אבל הם זכו לתגמול גבוה יותר והיו ממוקמים מעל הנשים - המנקות, המבשלות והמטפלות.

והמעמדי. דבריו של י"ש מדגישים כיצד ההבניה של הנחיתות ייצרה את השרתות: "הראשונות במושבה היו הנשים שאספו את התימניות למשרתות" (הפועל הצעיר, 11.2.1912, 25).

חיווק לזיהוין המובהק של נשים תימניות דווקא כמנקות מופיע בעדותה של הנרייט דהאן כלב, שבמאמרה "כמה את יפה, לא רואים שאת מרוקאית" סיפרה על עבודת הנקיון של אימה: "הלכה אמי לעבוד כעוזרת בית בבית האשכנזי של יצחק בן צבי ופוטרה אחרי יומיים על ידי רחל ינאית, כי הייתה מרוקאית ולא תימניה! תימניות נחשבו למנקות יותר חרוצות ממרוקאיות" (דהאן כלב, 1998, 16).

'הסמרטוט הוא תימני': פזמוני העוזרת התימנייה

ב-1934 כתב אלתרמן את הפזמון "שיר התימניות"²⁹ וחזיק את התפיסה המהותנית שמיוחסת לנשים תימניות. כותרת השיר מגלמת את הסימון שמייצר היררכיה, שמתייג אחרות, שקובע גבולות תרבותיים – "שיר התימניות":

שיר התימניות

אֵשׁ בּוֹעֶרֶת בְּעֵינַי,
בְּגוֹפִי צְמָרְמָרֶת.
אֶל תִּרְאוּנִי רַבּוֹתִי,
שְׂאֵנִי שְׁחָרְחָרֶת!
מִה לִי יַעֲלוֹת הַחֹז,
וַיִּנּוֹת וּבְרָלִינִים –
אֶצְלָהֶן טַמְפֶּרְמָן
וְאֶצְלֵי חֲמִסִּינִים.
בְּשִׂמְלֵי סִחָבָה וּדְלִי,

29. מתוך תוכנית ל"ג של תיאטרון "המטאטא", "הכול בסדר", בכורה: 18.12.1934.

לחלקי מציאות לא ראויים כביכול. הדיון במקבץ עוזרות הבית התימניות מתמקד בהווה דחוקה, המצליבה מעמד, אתניות ומגדר, וחושף רבדים בהוויתן של עוזרות הבית, רובן מוכפפות שאינן יכולות לדבר ומיעוטן זקופות קומה המטיחות ביקורת והאשמה.

'התימנים הנכנעים והמסתפקים במועט': ההבניה החברתית של התימניות

התפיסה שהתימנים (ובוודאי התימניות) מסתפקים במועט קיימת ומנוסחת עוד משחר הציונות. תפיסה זו התעצבה בראשית המאה ה-20 והיא מצויה באופן מובהק בטקסטים שנכתבו ביחס לתימני כנרת, שהובאו לארץ ב-1911 כדי לשמש כוח עבודה זול (ניני, 1996, 24-31). למשל, אדם שהתכנה "אני", במאמרו "מכתב מכנרת", כתב: "התימני מקבל מחיר לא גבוה מאותו שמקבל הערבי. וגם מה שנוגע לעבודה הלא יש ביניהם פועלים זריזים וחרוצים ג"כ לא פחות ואולי יותר מן הערבי. וכן הוא מסוגל להיות משועבד, נכנע ומתרפס ג"כ לא פחות ואולי עוד יותר מהערבי" (הפועל הצעיר, 31.3.1912). דוגמה נוספת היא דבריו של אדם ששמו כ', שבאסיפה הכללית בתרע"א אמר: "בעבודות הפשוטות לא יוכל הפועל האשכנזי לעמוד וצריך להכניס לשמה את התימנים שצורכיהם קטנים יותר" (ניני, 1996, 43). גם ביחס לתימנים של ראשון לציון, שניסו להשתלב במושבה, חוזרת ומשתכפלת ההבניה הזאת. הכותב י"ש, במאמרו "בין תימנים", כתב על אודות "התימנים הנכנעים והמסתפקים במועט" (הפועל הצעיר, 11.2.1912, 24). הוא הוסיף ותיאר "רגש של התנגדות פנימית נפשית, של בחילה ובוז לקיבוץ התימני" (הפועל הצעיר, 11.2.1912, 25).

על בסיס התפיסה הזאת נותבו התימנים והתימניות לעבודות-דחק. אם "צרכיהם של התימנים קטנים ביותר", כפי שהראינו לעיל, הרי שנשים מזרחיות מסתפקות במועט, אין להן שאיפות ולכן הן מתאימות לעבודות דחק ושרתות, בתחתית הסולם החברתי

בימיני מברשת.
 יא חי לי עמלי,
 עבודה גועשת!
 [...]

(אלתרמן, 1934, תשל"ז, 31-33)

השיר נמסר בגוף ראשון ועל ידי כך מייצר הזדהות ואמון. למעשה, זה קולו של המחבר, המודבק לעוזרת התימנייה, המייצר עבורה מנגינה. טמון פה מלכוד: זה גוף ראשון בתחושת, גוף ראשון מומצא. ולמרות זאת, יש בכוחו לייצר רושם של אמינות. כותרת השיר מתיימרת לייצג את שיר התימניות, השיר שלהן, בה"א הידיעה. מהו השיר שהתימניות שרות? על פי אלתרמן זה שיר של עובדות כפופות, שלא רק שאינן קובלות על דחיקתן לפרנסה כמנקות, אלא אף עולצות ושרות בהנאה.

השיר קושר בין תעסוקה לזהות אתנית. על פיו, מהותן של הנשים התימניות היא לעסוק בניקיון. המהותנות מתחילה בגופה של העוזרת: "לי רגליים כפלדה / והיד עופרת". הדוברת גם אנרגטית מאוד, לוחטת, חמה – "אש בוערת בעיני", "ואצלי חמסינים"³⁰. האשה התימנייה רחוקה ושונה כביכול מתרבות אירופה, מה"וינות" וה"ברלינים". אביזרי הניקיון, הסחבה והדלי צמודים אליה והם חלק אינטגרלי ממנה. כמעט אפשר לומר שמשהו בגנים שלה, בדנ"א שלה, מכשיר אותה לעבודה הניקיון. החיבור של תכונות גופניות לתעסוקה ולמעמד מעיד על חשיבה גזענית. אלתרמן מבקר לכאורה את הסיאוב של מנגנון העירייה ומהלל

30. חום גופה כביכול של התימנייה מופיע בהרחבה במסתה של יונית נעמן (2006). "ידוע שהתימניות חמות במיטה: על הקשר בין צפיפות הפיגמנט לשם התואר פרחח". תיאוריה וביקורת 28. ירושלים: מכון ון ליר. עמ' 185-191.

את התימניות ששוטפות את ה"לכלוך", אך לא עולה כל ביקורת ביחס לקשר שבין מלאכת הניקיון ובין מוצא אתני. אלתרמן לא יוצא נגד המעמד הנמוך שאליו שייכות הנשים התימניות, אלא מקבל את הנחת המוצא החברתית שזה כביכול מקומן הטבעי, עד כדי כך שאפילו האם התימנייה מיעדת את בתה לעסוק בעבודת הניקיון:

בקומי לעבודה
 אמא לי אומרת:
 ילדתי, מחמל עיני,
 בסמרטוט אחזי

כלומר, כעת מתברר שהדוברת היא ילדה! לכאורה, אימא שלה מעודדת אותה לעבודת ניקיון. אלתרמן חורז את המשכת מורשתה של האם, כביכול, ללא שמץ של ביקורת על כך שהילדה צעירה מדי וצריכה ללמוד בבית ספר. הדברים נתונים במסגרת אסתטית, שיר חרוז וממושקל – כך שעבודתה של הילדה מצטיירת כמשהו שיש בו הרמוניה, איזון, שירה ושמחה. אין בדברי המשורר שום ביקורת על גזילת החינוך של הילדה ועל הניצול המרובע: אתני, מגדרי, מעמדי ו"גילני" – ניצול חוסר הישע של תקופת הילדות. כמעט אפשר להסיק שהאם ובתה אוהבות לנקות לכלוך של אחרים, שהרי בשירו של אלתרמן יש שמחה, אפילו הודיה על העבודה:

יא חי לי עמלי,
 איזה רפש ענקי –
 ספונג'תי, צלי, צלי,
 פה צריה להיות נקי!

השמחה ושביעות הרצון שבשיר הן תפאורה בלבד. זאת תפאורה מוכרת בתודעה הישראלית והשיר מעמיק את ביסוסה. אבל תפאורה זו אינה אלא כיסוי דק על מציאות פוליטית דחוקה. קריאה פוליטית בשיר יכולה לחתור אחר שכבת העומק הזאת ולשחזר את הטקסט הפוליטי הסמוי הבוקע מהשברים ומהסדקים (גי'מסון, 2004).

זה היא הייתה רגילה ולכן הייתה מושווית במידה מסוימת. התימניות זוכה לייצוגים דומים גם בשיר זמר אחר שיועד לתיאטרון "המטאטא", שירו של יעקב אורלנדר, "התימני". שירו של אורלנדר נכתב עשרים שנה מאוחר יותר ויועד לתוכנית "צחקי ארץ אהובה" (בכורה ב-10.6.54). אורלנדר שם בפיו של התימני את הדברים הבאים:

וְאִם בְּשָׁבִיל הָעֲבוּדָה
נִוְתָּנִים לִי לִידָה יְחִידָה
אֲזַמְּחָה יוֹתֵר מִזֶּה דְרוֹשׁ לִי,
סוֹף מִסְפִּיק גַּם רֶבֶעַ גְּרוֹשׁ לִי,
כִּי הָעֶקֶר, בְּרוּךְ הָאֵל,
שְׂוֹהֵי אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל.
(וולף-מונזון, 2016, 317)

תמר וולף מונזון, שציטטה את השיר מתוך ארכיונו של אורלנדר, הטעימה: "התימני איננו מוחה או מתקומם נגד מצבו ואינו שואף לשנותו. בתגובתו הפסיבית למצבו הוא מנציח הלכה למעשה את עליונותה של האליטה האשכנזית" (וולף מונזון, 2016, 320). לא זו בלבד, כי מה שמאפשר לשים בפיו של התימני את המילים האלה הוא האידיאלים החלוציים עצמם, של הסתפקות במועט ואפילו של הקרבה למען המולדת. אבל כשאשכנזי הוא המעסיק של המזרחי והוא שם בפיו את המילים האלה, זה נראה כמו ניצול כפול: להלביש עליו את אידאל החלוציות אגב ניצולו.

העמדה האוריינטליסטית ביחס לתימניות מתגלה בשני השירים הנ"ל בעוצמה דווקא משום שהפזמון משתייך לז'אנר פחות מחייב, שבו ניתן להביע בו עמדות מבלי לעמוד בפני בית דין. עממיותו וקלילותו של הז'אנר מעצימה, משכפלת ומפיצה את התפיסות ההגמוניות הטמונות בו.

אלתרמן מחזק את הדימוי של שביעות הרצון ושל ההסתפקות במועט המיוחסות לתימנים. הוא עושה זאת קודם כול על ידי העובדה שהעוזרות התימניות לא מתלוננות. לכאורה, טוב להן שם! נוסף על כך, השיר מוביל אל הסיאוב בעירייה, כשהפואנטה נעוצה באמירה: "הַסְמָרְטוּט הוּא תִּימָנִי / וְהַבֶּץ שְׂכָנוּזִי!" כאילו הפגם מצוי באשכנזיות של המנגנון והתימניות היא זו שמנקה אותו. לדידנו, אומנם יש כאן ביקורת כלפי השחיתות הממסדית, אך היא מרגלת על הנחות יסוד מקוממות ביחס לתימניות. אלתרמן משלב את שביעות רצונן של התימניות המנקות, שירתן ושמחתן, עם הביקורת שלו על העירייה, באופן שמשאיר את הנשים התימניות מנוצלות ובתחתית הסולם החברתי. הוא רומז בהומור שניקיון המשרדים ינקה גם את השחיתות, אבל בעצם כך מספק הצדקה לתפקידן כמנקות.

רות קרטון-בלום טוענת שאלתרמן הוא "משורר עלבון המזרח" (קרטון-בלום, 2015, 137). דבריה מתייחסים לשירי "הטור השביעי" שנכתבו בעקבות העלייה הסלקטיבית מארצות ערב, למשל השיר "ריצתו של העולה דנינו" (30.12.55). על פי קרטון-בלום, אלתרמן הוא "מן היוצרים הראשונים המעצבים כיצירתם את עולמם של העולים מארצות האסלאם בשנות החמישים מתוך אמפתיה גמורה" (שם, 139). אנו חולקות על הקביעה הגורפת הזאת. אומנם "שיר התימניות" נכתב בתקופה מוקדמת יותר, 1934, לפני קום המדינה, בתנאים חברתיים ולאומיים שונים, ויכול להיות שהבוטות של המנגנון המדינתי כלפי עולי ארצות ערב בשנות ה-50 עוררו באלתרמן את הקול המוסרי הייחודי; ועדיין, כפי שהראינו, "שיר התימניות" נגוע בעמדה חברתית שאינה מתיישבת עם ההכתרה "משורר עלבון המזרח". אלתרמן בוודאי מבקר את השחיתות בעירייה, אבל האופן שהוא בוחר לעשות זאת מסגיר עמדה הנגועה בחוסר שוויון אתני. אנו מניחות שעמדתו האוריינטליסטית של אלתרמן ביחס לתימניות תאמה את הלך הרוח של התקופה, ובמובן

'אין להם שום קולטורה': עוזרות תימניות בספרות ילדים

הזיהוי המובהק בין נשים תימניות ובין עבודות ניקיון עולה באופן מובהק בספרות ילדים ונוער. ספרות זו, המיועדת לגיל הצעיר, משרתת ביתר עוצמה תהליכי חברות. העמדה התמימה לכאורה שבה הספרות הזאת מוגשת לילדים ונוער חושפת ביתר שאת הנחות שגורות ביחס למיקומים ולתפקידים חברתיים.

דוגמה לכך מצויה בסיפורה של ברכה חבס "בכרם התימנים". הסיפור ראה אור בשנת תרצ"ד, ממש בתקופה שבה נכתב "שיר התימניות", כך שיש בכוחו לאשש שההנחות החברתיות המובלעות בשירו של אלתרמן אכן קיימות מחוץ לשיר. סיפורה של חבס מתייחס לשכונת "כרם התימנים" ומתאר אותה: עלובה, מרופשת, ללא חשמל וללא מערכת ביוב. לקראת סופו, מתארת המספרת את בנות תימן:

רוצים אתם לראותן, את ילדות תימן הקטנות אשר ימי ילדותן הפכו להן לשנות עמל ויסורים? – פנו לכל הדרכים המובילות מ"כרם התימנים" [...] תראו אותן – קטנות וגדולות, מחנות מחנות, נחפזות לעבודת יומן או חוזרות עייפות ומדולדלות. כל היום כבסו, שפשפו ושטפו ומרקו בבית ה"גברת" מאז הבוקר ועד אישון לילה. בחול ובשבת, בחורף ובקיץ. ללא מנוחה וללא הפסקה (חבס, תרצ"ד, 96–97).

נראה שהכותבת מביעה אמפתיה כלפי עוזרות הבית התימניות. עולה גם התקוממות על כך שהן עובדות מגיל צעיר במקום ללמוד. היא אף שואלת בשם אחת מדמויותיה: "מדוע הפלה אותן הגורל ככה?" (שם, 97); אך בזה מסתיים הקול הביקורתי, כאילו מצבן הירוד הוא תוצאה של גזירת גורל ולא תוצאה של מעשי בני אדם ושל החלשה ממסדית. בשונה מאלתרמן, ברור לחבס שהתימניות העמלות אינן שמחות בשרתותן. ועם זאת, גם טקסט זה חושף שהזיהוי בין תימניות ובין מירוק והכפפה הוא עמוק ומושרש.

סיפורו של לוי קיפניס "רומיה", שנכתב כנראה בשנות ה-30 ופורסם בשנית ב-1981, משקף הכפפה קיצונית יותר (קיפניס, לוי, תאריך לא ידוע, 7–42). הסיפור מתאר את רומיה, ילדה תימנייה בת תשע, כחושה ונמוכת קומה, המטפלת בתינוק ומנקה את הבית כשהוא ישן. היא מגיעה למעבידתה באמצעות מתווכת שממליצה על קבלתה במילים: "טובה תימנית קטנה זו מבחורה אשכנזיה; עובדת הרבה ואוכלת מעט. העיקר, שצריך לדעת כיצד להתהלך עם כגון זו. בלי מקל ורצועה לא תזיזי אותן" (קיפניס, 10, ההדגשה במקור). רומיה עובדת שבעה ימים בשבוע ומודגש שמשכורתה דלה ("הרי זה בחינם ממש", ו"האומנת שעולה לה בזול כל כך", 19, 20). בהמשך הסיפור היא מועסקת אצל גברת שמענישה אותה גופנית: מושכת בצמתה (28), סוטרת לה (30), ובהמשך "היכוה בלי רחמים. הגברת בעצמה תלשה את שערה" (32). ההתעמרות מתוארת על ידי קיפניס בישירות, ללא עידון, כאילו זה סדרו של עולם, ללא ביקורת או תמיהה. העובדה שהסיפור הודפס שוב ב-1981 מגלה שהמורל, ב. ליכטנפלד, לא נרתע מהעמדות המופיעות בו והניח שיש להן קהל גם עשרות שנים לאחר מכן. ייתכן שהפופולריות של המחבר מנעה בדיקה ביקורתית של הכתוב.

גם בספר תעלומת העיניים השחורות כחולות מאת אלכס פז-גולדמן, שיצא לאור ב-2014 (שמונים שנה אחרי כן), התפיסות החברתיות האלה עדיין מושרשות בעוצמה. עוזרת הבית היא תימנייה. מצד אחד, הספר מגלה רגישות לשוליות, כיוון שהעלילה עוסקת בפרשת ילדי תימן החטופים ובסופה מתגלה שהנער הגיבור הוא אחד מהם; עם זאת, עיצובה הקלישאי של עוזרת הבית סותר במידה רבה את הרגישות לשוליות ולהדרה, המיוצרת כביכול על ידי העלילה:

את רוב זמנה השקיעה מזל העוזרת בעמידה ליד המזנון ובניגוב אבק [...] מזל הייתה אישה מלאה ולבושה שמלות גדולות וכבדות שנראו עליה כמו אוהל. הפנים שלה היו כהות ויפות, וראשה

כשהסיפור מעצם ייעודו לילדים ונוער פונה אל קורא תמים. גם אם נוותר על הציפייה למבט ביקורתי מטעם המחבר, גם אם נטען שפז-גולדמן כתב סיפור ריאליסטי הנאמן לתקופת התרחשותו, גם אם נשבח אותו על עצם העלאת פרשת ילדי תימן החטופים על סדר היום – הרי שתפיסות העולם העולות מהמסופר ביחס לאישה התימנייה, העוזרת, נראות כהֶאָחֶרָה (Othering) בוטה.

גם כאן, בתה של העוזרת התימנייה עוסקת בניקיון ולא לומדת בבית-הספר, כמו בסיפורה של חבס וכמו בשירו של אלתרמן. כפי שהראה סעיד, החזרתיות על הסימונים הללו מדגישה את עומק אחיזתם במערכת החברתית שממנה צמחו היצירות (סעיד, 1978, 2000).

העיצוב הסטריאוטיפי של העוזרת התימנייה מוצג באופן מחודד בספרות ילדים, אך הוא מופיע ומשתכפל בטקסטים נוספים. כך, יהודית קציר, בספרה למאטים יש את השמש בבטן, מתארת את נעמי, העוזרת התימנייה:

נעמי דופקת בדלת בחמש לפנות בוקר, נושקת בחטף למזוזה ומניחה על שולחן המטבח את סליה וצרורותיה הרבים [...] נעמי, גוצה ורחבה, מדדה בראש, גוררת את רגלה השמאלית, החלשה, ונושאת על ראשה את הכביסה צרורה בסדין, מעוכה ככדור לבן, איבריה הבצקיים מכוסים שכבות של שמלות ארוכות, גם בקיץ, פניה השחומים מבהיקים, שפתיה עבות וחומות כחציל כבוש (קציר, 1995, 31-32).

תיאורה של קציר מדגיש מרכיבים שחוזרים על עצמם ובכך מתגלים כסימני תיוג ומיון. החזרתיות מגלה שאין בעיצוב הספרותי חתירה לייחוד או לחד-פעמיות, אלא להפך. זה עיצוב שמשעתק את המיון ההגמוני ומעמיק את סימניו. גם כאן, בדומה לתיאורו של פז-גולדמן, פניה של העוזרת כהות, גופה רחב ושמלותיה גדולות, וגם כאן, המבט המפקח מסמן את נישוק המזוזה כסמן של אחרות מפרדה.

היה מכוסה תמיד במטפחת ראש. למרות ממדי גופה, היא נעה בקלילות ואהבה לסלסל בקולה מזמורים שלא היו חביבים על אמא – (שחשבה שהמוסיקה נפסקה אחרי בטהובן). מזל קראה לאמא גִּבְרַת סְחֹרִי במקום צחורי. לא ידענו עליה הרבה, רק שהיא גרה בקצה הרחוק של עמידר ושהיא מגיעה ברגל כי אין לה אוטובוס ישיר אלינו ולנסוע בשני אוטובוסים ייקח לה כפליים זמן. ידעתי גם שבעלה מבוגר ממנה בהרבה, ושיש להם שבעה ילדים [...] מדי פעם מזל הביאה אתה את הבת הקטנה שלה [...] הילדה לא דיברה מעולם, והיתה עוזרת לאמה בניקיונות. משפשת בזחילה את הרצפה, מבריקה בזריות את החלונות בנייר עיתון ומצחצחת את כלי הכסף שלנו. [...] מזל ושולה אף פעם לא אכלו אצלנו, אפילו שאמא הציעה לא אחת לכבד אותן. הן העדיפו את האוכל שהביאו מהבית: לחם שחור, עגבנייה וזיתים. אבא שלי אמר שהן פוחדות שהאוכל שלנו לא מספיק כשר. כשנכנסו ויצאו מהדלת הן היו מנשקות את המזוזה בתנועה אוטומטית, ואמא הייתה עושה פרצוף. פעם שמעתי אותה אומרת לאבא שהיא לא יודעת איך היא הייתה מסתדרת בלי מזל, ורק חבל שאין להם שום קולטורה כמו שהייתה לנו באירופה, וחבל גם על הילדה שלא לומדת ושכסופו של דבר תצטרך להיות עוזרת כמו אמא שלה. אבא אמר שגם כאלה צריכים (פז-גולדמן, 2014, 44-45).

האחרות של התימנייה מעוצבת על ידי בגדיה, הליכותיה, כגון נישוק המזוזה, ומאכליה. הגיית השפה שבפיה – גברת סחורי ולא צחורי – נשמעת כצרימה, כמו גם סלסוליה המתקבלים כהפרעה (משעני, 2004). ההביטוס של התימנייה מסמן אותה כאחרת. תיאורה נפתח בציון העובדה שאת רוב זמנה כילתה בניקיון, כלומר זהו ביטוי הקיומי בעולם, במובן הכי בסיסי. אחרי העובדה הגורפת הזאת באה הקביעה השיפוטית לגביה – "אין להם שום קולטורה". קביעה זאת מובאת באמצעות אימו של הגיבור, אך הן המספר והן המחבר המשתמע לא מתאמצים להפריך אותה, בייחוד

'באנו הנה להביא את המערב': ניקיון ולכלוך

אפיון נוסף שנקשר בתימניות הוא הלכלוך. הדבר עולה בעוצמה בסיפורה של חבס:

מה עקלקלות וסבוכות הדרכים ב"כרם התימנים". מה צרות, כה צרות הסמטאות. מה צפופים וקודרים הבתים. מה מעטים קווי השמש החודרים אליהם. ומה רב, אכן מאד רב הרפש והאשפה הנערמים בסמטאות אלו. [...] ועומדים הרחובות האלה ברפשם [...] וברפש, ובאשפה – ילדים וילדות, נערים ונערות, כנופיות, כנופיות (חבס, תרצ"ד, 94).

דפנה הירש הראתה כיצד ההיגיינה נתפסה כאמצעי היבחנות ובניית זהות (הירש, 2002, 107-120). ההיגיינה זוהתה עם תכונות האדם התרבותי כמו שליטה עצמית, מוסריות, כוח רצון ו"לובן" (Whitness). לדבריה, הפרויקט ההיגייני אפשר לבנות מחדש את הזהות היהודית בארץ ישראל דרך יצירת זיהוי עם רפרטואר שנתפס כ"מערבי" וכ"מודרני", אל מול הערבים והמזרחים, שהוצגו כניגודו המוחלט של "האדם החדש", ההיגייני. כך, למשל, הרופא ד"ר אשר גולדשטיין כתב במאמר בהארץ ב-1935:

מי מאתנו הרופאים איננו יכול להביא ראיות לדבר עד כמה מגיעה בערות העם בנוגע לשאלות היגייניות יסודיות [...], ואם מישוהו מטיל ספק בדבר, הרי הרפש, חוסר הניקיון, העדר עצים וצמחים יוכיח. ואל נא יסגור איש את עיניו בהשוואה עם שכנינו הערבים, כי לא מפיחם אנו חיים, שהרי באנו הנה להביא את המערב, את המשובח והמשופר שבו, לא רק בשבילנו אלא גם לכל המזרח המפגר המוכרח להתנער לחיים היגייניים נקיים (הירש, 2002, 113) (ההדגשה שלנו).

בניגוד לאדם ההיגייני, שהוא אקטיבי, בעל משמעת זמן, ראייה מופשטת ויכולת לכלכל את צעדיו מראש, המזרחים הוצגו כפסיביים, בעלי חוש זמן פגום וחסרי יכולת לחשוב לטווח

ארוך. אם "האדם ההיגייני" היה סובייקט המעצב את חייו לאורה של התורה ההיגיינית, הרי שהמזרחים "מטבעם" לא יכלו להיות סובייקטים היגייניים אלא רק אובייקטים של היגיינה (הירש, 2002, 110). הדמיון המערבי ("באנו הנה להביא את המערב") מאפשר לאשכנזים להרגיש בעלות ועליונות ומשרת את ההיררכיה החברתית שהם מפעילים. שיח ההיגיינה הוא דוגמה לשיח ממשמע, במונחיו של פוקו (פוקו, 1975, 2015; 1971, 2005, 10). הדגמים שהציב שיח זה הפרידו בין אנשים והסדירו את פעולתם, כפי שהוסדרה עבודתן של הנשים התימניות כמנקות. כך נוצר דיכוי משולש: מגדרי, אתני ומעמדי.

בסיפורה של חבס, המרחב המזוהה עם התימנים הוא מרחב מגודר, מובדל – כרם התימנים, והוא מאופיין בעליבותו, בהיעדר תנאי סניטציה ובהתבוססות יושביו ברפש. המרחב מאציל על יושביו ועל יושבותיו, אולם העובדה הפרדוקסלית שדווקא הנשים המלוכלכות מגויסות למלאכת הניקיון מערערת את המוחלטות של הלכלוך המוסב אליהן. נראה שהשיוך של הלכלוך הוא דרך ליצור היררכיה וסימון מעמדי.

דפנה הירש הראתה שהלכלוך נתפס כמאיים ולכן הייתה חשיבות רבה לניקיון, שהפך לערך חינוכי (שם, 352). הלכלוך נשא עימו קלון. קלון זה ייצר תגובת נגד. הנשים התימניות הפנימו את המבט של ההגמון שזיהה אותן עם לכלוך וחוסר היגיינה עד שהן הפכו להיות המנקות האולטימטיביות.³¹

31. תודה לפרופ' תמר אלאור, שבהתכתבות איתה התגבש רעיון זה. תחילת הדברים בכתבתה של רויטל מדר "כתם שלא יימחה: איך הציונות, הפכה אותנו, הנשים המזרחיות, לעובדות ניקיון נצחיות". הארץ, 2.4.2015.

'שובי, אמא מבית עבדים': בניהן של העוזרות

עד כאן התימניות כפי שתוארה על ידי המבט ההגמוני. לימים זכו עוזרות הבית התימניות לייצוג בשיריהם של בניהן המשוררים. בשירו "לתימניה שלי" כותב המשורר טוביה סולמי על אימו, עוזרת בית תימנייה. השיר נכתב ב-1964 ופורסם לראשונה בספרו הראשון תפילה לגולים בעולמם (1974). סולמי מדבר מעמדה של עוני מנוול. הביקורת כלפי המצב החברתי נעשית מתוך זיכרוננו של הגוף הרעב, הלבוש טלאים, ומתוך רעבון הנפש, המקנאת בבנה של "הגברת" שזכה בשתי אימהות, אחת אימו שלו, על חשבוננו. הדובר מצוי בעמדה כפולה: הן בעמדת הילד החסר והן בעמדת המבוגר שניצח את העוני - הפיזי, הנפשי, החברתי - ושוקל לחבוש את הפצעים בתחבושת של נחמה. מעניין שהפנייה אל האם נעשית במונחיו של ההגמון - "התימניה שלי", אולם כינוי זה פועל באופן כפול. מצד אחד, הכינוי מתייג אותה כפחותת ערך בהיותה עוזרת בית, פועלת דחק או משרתת; ובה בעת הכינוי מפרק את התיוג בשימוש השייכות שעולה ממנו. הכינוי "שלי" הופך מכינוי בעלות לכינוי קרבה וחיבה, ואולי כך מפקיע את האם מהמרחב האשכנזי ומחזיר אותה אליו.

לתימניה שלי

שובי, אמא, מבית העבדים
לטיפני, רחמיה, כשאר הילדים
קראי לי אכול אף רזה
אף כי גרע ריקם המזוה,
שאליני מה אמר המורה
בזכרך בנך סוחר ומורה.

אל בכי האם בנטשי בית הספר
הן לנו נחלה רק אחות הקבר
ועד אז -
באלפן הבורא בגשוש מירא
אחפש ספסל לרגלי המורה.

חבשי שביסד עמדי זקופה
קצינים נהי באותה חטיבה
בלואי הקנדים לה מדים.
טלאים יפארונו קרב רבדים
הן הקדמנו מדע בנצחון על רעב
טרדנוהו במרק של חלמית וחגב.

למה תאמרי, בנני, אהוב
הרף שנוא חדל איוב
ולכן גברתך שתי אמהות
ואני יתום-עגון מאמי!
(סולמי, תשע"ה, 102)

מבעד לשיר ניבטת ילדות עשוקה. עולה חיסרון באוכל, בתשומת לב ללימודים, בבגדים. המצב זכה לתיקון ולשויון יחסי בשירות הצבאי, שנתפס לא אחת כמערכת שבזכות המדים והאחידות

אפשרה שוויון יחסי ותיקון. ניצחון על המצוקה עשוי לשמש כוח מניע לזקיפות הקומה של האם ואולי אף לשחרורה הסופי מ"בית עבדים". השיר מעניק לאם מקום אחר מזה שהיה לה במציאות, והיא מקבלת עיבוי ומלאות ואינה עוד רק "עוזרת בית".

במכתב אישי מתאריך 31.3.2016 כתב סולמי:

אמי הייתה עוזרת, וסבתי ואחיותי הגדולות, וכך ברוב הבתים של יוצאי המזרח, ובוודאי התימנים. [...] העוזרת היא שחוללה מהפכה במשפחה בכך שהפכה גם היא למפרנסת, וזה שינה את מעמדה גם בתוך הבית. האם התימניה, העוזרת, היא היחידה מהשכונות שנכנסה לבית האשכנזי ולצפון תל-אביב, שם למדו להכיר אותה ואת תרבותה ולו גם מעט. לעומת זאת, האב התימני לא נכנס לבית האשכנזי והכירו אותו רק מרחוק... העוזרת התימניה היא שחיברה בין העולמות והיא שהחישת את הסוציאליזציה החדשה של המזרחי, בכך שסייעה לאימוץ טכנולוגיות חדשות, גישות חדשות וכל זה תוך מאבק בשמרנות של המזרחי עצמו. פעמים רבות קיבלנו בגד ישי או תיק או ספר שהאשכנזים יכלו לוותר, ולעיתים היינו רבים על מה שאמא הביאה מהבית האשכנזי... זה מביא למטענים כבדים בלבו של הילד, בנה של העוזרת. לא כל הגבירות היו נחמדות והיו כאלו שהתנשאו והעליבו וביזו, והיו אמהות שהיו מספרות בבית וזה עורר לעיתים איבה בלב הדור הצעיר. אצלנו, ברוב המקרים, היחס לעוזרות היה סביר, והגברת השתתפה בשמחתנו ובעצבוננו [...]. כשהתחלנו לצאת החוצה מהשכונה אל תל-אביב, מערבה לנחל אילון, "המוצרה", המצב היה לעיתים בעייתי. למשל, כשלמדתי בתיכון בכיתתי היה תלמיד שאחותי הייתה עוזרת שלהם [...] וכשהגעתי לטירונות הוא היה באוהל שלי [...] על רקע זה כתבתי את השיר "לתימניה שלי".

סולמי רואה בהיותה של אימו עוזרת בית מפתח לקדמה. לדבריו, עוזרות הבית תיווכו בין העולמות. הרי לגברים לא הייתה נגישות לבתים המבוססים, על פי רוב האשכנזיים. הנשים נכנסו אליהם

כמוכפפות ובמובן זה אף העצימו את ההיררכיה בין אשכנזיות ועובדות הניקיון וחזקו את הפער המעמדי. אך בד בבד הן יצרו גשר בין התרבויות ואימצו את הטוב שמצאו בבתים שניקו, כדי לאפשר לילדיהן לסגל ערכים שישפרו את מעמדם בחברה. עמדה זו מעוררת בנו אי-נוחות אך מובנת לנו, כניסיון לביית את הכעס ואת החסך. מעין דיסוננס קוגניטיבי לצרימה הגדולה של העוני ושל השרתות. הקול השני הוא קולו של הילד התמים, החווה עדיין בנפשו את הריב עם אחיו על "בגד ישי שהאשכנזים יכלו לוותר". הקול השלישי הוא קול האיבה על ההתנשאות וההדרה מהמרחב שממערב ל"מוצרה" (ראו: סולמי, 1978, 43-44).

עד כה ראינו שהבנות יורשות את עבודת הניקיון של אימותיהן ואינן לומדות בבית הספר. הבן לעומתן לומד. נראה שהפער הוא מגדרי, אם כי גם תלוי תקופה, שהרי חוק חינוך חובה חל מ-1949 ואילך. היצירות המתארות ילדות שאינן לומדות מתרחשות בתקופה שלפני החלת החוק. כאן, אף על פי שהילד הדובר אמור ללמוד, הוא לא משתלב במערכת החינוך ומייחל להתעניינותה של אימו בלימודיו. אי-ההשכלה משתמעת כחידלון ונקשרת בריקנות, נטישה, קבר, רעב. השיר מציג התגברות על כוחות השלילה וההיעדר האלה ומסתיים בעמדה כפולה. מצד אחד מופיע בו הקול המזוהה עם האם, שקורא "הָרַף שְׁנוֹא חֲדָל אֵיּוֹב". עמדתה של האם עשויה לשאת כפל משמעות. האחת, היאחזות בחיובי ובנאצל; האחרת, השלמה עם ההכפפה. גם אם האם מורישה ויתור על המחאה, הרי שהבן מסרב להשלים עם המציאות המשפילה וזועק את החסך שעוד מקנן בנפשו: "וְלִבְּךָ גְּבִרְתְּךָ שְׁתִּי אִמָּהוּת / וְאֵנִי יְתוֹם-עֲגוֹן מֵאִמִּי?"

שירו של סולמי נובע מהתנסות אישית, וככזו יש בה מחויבות כלפי המציאות הממשית, הביוגרפית. כפי שפרנץ פאנון כתב, המחאה כרוכה בהתערטלות: "האינטלקטואל המיושב הממקם את מאבקו במישור הלגיטימיות, החפץ להביא הוכחות, המוכן להתפשט עירום כדי להציג ביתר בהירות את ההיסטוריה הגלומה בגופו,

נידון לצלילה לקרביים של בני עמו" (פאנון, 2006, 196). סולמי חושף חוויה אישית, ממשית, כדי להביא הוכחות, כדי להשפיע על המציאות. עמדה זו תופיע בכל הטקסטים שיובאו להלן. גם שלומי חתוכה, בשירו "ניקיון", מדבר על אודות אמו, המנקה. בעצם הגילוי – אימי עוזרת בית – יש צעד משחרר, מעין מעשה "ניקיון". השיר מורד בתיוג המנמך ומחזק את זקיפות הקומה:

ניקיון

אמי מנקה את הלכלוך
הנסתר בפנות,
מוחקת מן הרצפה את הסימנים והכתמים,
מעלימה טביעות אצבעות
מן הידיות של הדלתות,
מצחצחת גם את מפרקי הפלסטיק
החובקים פחנק את צוארי המנורות,
מסלקת את האבק מהפסנתר והספרים
ומישרת את התמונות העקמות,
משחיתה את שני המזלגות והסכינים
ומניחה אותם שורות וטורים
במגרות הנשלפות,
מכסה בולונות את החלונות
כך שדבר לא נראה עוד בפנים
ורק השמש
משתקפת בהם.
וכשהכל נקי ומסדר,
היא מתקלחת,
מתלבשת,
וממהרת לביתה
להזהיר את ילדיה.
(חתוכה, 2015, 18).

חתוכה מתאר את עבודת-הדחק של אימו, שמנקה בתים של אחרים/ות. ההכפפה נבנית מתוך האינטנסיביות של הפעלים המתארים את העבודה הגופנית המפרכת: מנקה, מוחקת, מעלימה, מצחצחת, מסלקת, מיישרת, משחיתה. פעלים אלו מבטאים דחיסות של עשייה פיזית, כלומר ההכפפה בראש ובראשונה גופנית. האתניות עולה במובהק בקובץ השירים. זה ההקשר שנמצא בלב האגרוף השירי של הקובץ כולו. השיר "אילן יוחסין (עבודת שורשים)" שבו הוא מציג את עצמו נפתח כך:

מצד אמי
אני דור שלישי לעוזרות הבית
שקרצפו לאשכנזים את המדרגות
וצחצחו להם את המראות
(חתוכה, 2015, 15)

העובדה שאימו עוזרת בית מופיע בראש אילן היוחסין. זאת חוויה עמוקה המעצבת את זהותו בהווה. ההכפפה המעמדית והאתנית בונה את תודעתו החברתית ומוטבעת בזהותו הפנימית. התודעה האתנית עולה באופן קורע לב, כשהוא מתאר בשיר "שתי מסכות" את הסכסוך הפנימי ביחס לצבע עורו:

שתי מסכות

כמה שנים לוקח לקרע את הבושה
שנעשתה מסכה,
שסכסכה את הגוף כמו מלחמה,
שבגללה שנאו העינים את העור,
האזנים את המוזיקה
שנגנה הלשון,
השפתים האשימו את הגרון
במבטא,
הגוף דחה את החבוק,

'מומחית בספונג'ולוגיה': העוזרת בדיבור ישיר

בשלב מסוים מצליחה הספרות העברית לתת קול לעוזרת עצמה.
בשיר "העוזרת" של ברכה סרי נשמעת מקהלת קולות של נשים
מתויגות, וביניהן נשמע קולה של העוזרת:

העוזרת

לִסְרֵט הֶלְכְּתִי
פָּגַשְׁתִּי בִּי "גִּבְרִית"
"בּוֹאִי לְעֵבֶד אֲצִלִּי
אֶת תְּהִי לִי עוֹזֶרֶת".
טִילֵתִי עִם יְלָדִי
קָרָאוּ לִי "מְטַפֶּלֶת".
כִּי יָפָה זֶה הַיֶּלֶד
וְאִמּוֹ קִצְצָה אַחֲרָיו.
לְדִקְוִים סִיעֵתִי
חֲשָׁבוּ הִיא הַנִּזְקָקָה
לְעֹזֶרֶת הַתְּנַדְּבָתִי:
"מִסְכָּנָה, הִיא מְבֻטֶּלֶת".

בְּכִתּוֹת שֶׁהוֹרִיתִי
טָעַנּוּ "מִתְלַמֶּדֶת".
בָּאתִי בְּמַפְקָחַת
אָמְרוּ: "סֶתֶם אוֹרֶחַת".

בְּכִיתִי הַתְּהַדְּרָתִי
סָכְרוּ: "זֹאת דִּיֶּרֶת".
אֶת שִׁירִי כְּשֶׁכְּתַבְתִּי:
"כְּתַבְנִית, מִתְקַתֶּקֶת".

(סרי, 1981, 143)³²

32. במקור שיריה של סרי נכתבו ללא ניקוד.

הֶלְשׁוֹן אֶת הַטֶּעַם,
הַנְּחִירִים אֶת רֵיחַ

הַחֲדָרִים, הָאֲרוֹנוֹת, הַבְּגָדִים,
הַדְּמִיוֹן מִנֵּעַ תְּחִית זְכֵרֹנוֹת
וְיִרְשֶׁת סְפוּרִים,
הֶלֶב לֹא יָדַע אֶת עֲצָמוֹ.
אֲכַל הִנֵּה גּוֹרֵלֶךְ כְּאֶדָם:
גַּם אַחֲרֵי שֶׁתִּשׁוּב אֶל עֲצָמֶךָ
וְתִקְרַע מֵעַל פָּנֶיךָ אֶת הַמַּסְכָּה,
תִּגְלֶה שֶׁעֲדִינוֹ תִּצְטָרֵף לְקִרְעַ אֹתָהּ
פֶּסֶה פֶּסֶה
מִן הָעוֹלָם.

(חתוכה, 2015, 17)

כל החושים מושפעים מהצבע: החזות, הטעם, הריח, מגע העור.
המוצא האתני מגדיר את החושים ועימו את ההווה כולה: הזהותית,
המעמדית, ההכרתית. האם עסוקה בחיפוש אחר הלכלוך שמסתתר
בפינות, ביישור התמונות העקומות. אירוני במיוחד הוא ניקיון
המראות. מצד אחד הַמְרָאָה מאפשרת התבוננות נרקסיסטית של
בעלי הבתים; אבל הַמְרָאָה מאפשרת גם לאם להתבונן בעצמה,
לזהות את הסכנה ו"להזהיר את ילדיה". זו התחלה של קול עצמי
של העוזרת. זה אומנם קול עקיף, אך משמעותי. הדובר מעיד על
מעשה הדיבור שיעשה בביתה, בפני ילדיה. האזהרה היא בפני
ההכפפה, התיג, כלא הזהויות, ההיררכיה החברתית שלא השאירה
לאם כל מוצא אלא להתפרנס מניקיון בתים, מלאכה שאף אחת לא
רצתה לעשות. המשורר אוֹצֵר בתוכו את הזעם ומפיק ממנו שיר
מחאה שיוצא "לנקות" את המצב החברתי, כאילו המעשה השירי
הוא פעולה של ניקיון, של הסרת הלכלוך מהמנגנונים החברתיים,
מהתיג האתני, מהניצול של נשים שמצבן הכלכלי דחוק.

אלפאביתית

אני עוד אלפאביתית
 וזה חבל מאד.
 ממחית בספונג'ולוגיה.
 עושה הרבה מאד.
 [...]
 כלם סודות קוראים הם
 ורק אני בורה.
 חכמת עולם יודעים הם
 ורק דרכי סגורה.
 [...]
 אני רק אלפאביתית
 ואין לי שום מזל.
 ללמד עוד לא הספקתי
 וזה מאד חבל.
 (סרי, 1981, 155)

ברכה סרי משבשת במתכוון את המילה והופכת את האנאלפביתית לאלפאביתית. בכך היא יוצרת כפל משמעות. לכאורה, היא אינה מכירה את המילה ולכן משבשת אותה. למעשה, זה שיבוש מכוון שנועד להצביע על הפער בין הבנתה וחוכמתה ובין התיוג שהיא זוכה לו, שהרי המילה החדשה שיצרה משמעה אוריינות. ככזו, המחברת שולטת בשפה ויכולה להצביע על יחסי הכוח בין בעלי ה"סוד" ובין ה"בורה". היא אומנם אינה משתמשת בשפתם הרהוטה של "בעלי הסוד", כנראה מתוך מחאה, אך למרות ובגלל האלפאביתיות, היא מצליחה לחשוף את פעולתם של מנגנוני הכוח. באופן דומה, התוספת של סיומת מדעית למילה "ספונג'ה" – "ספונג'ולוגיה" – יוצרת אפקט מלומד וביקורתי המעיד על שליטה בשפה והמייצר התנגדות למסומניה. באמצעות ההתנגדות לסימנים הלשוניים חושפת סרי את פעולתה של השפה כמקבעת עמדות

השיר יוצא נגד סטריאוטיפיזציה אתנית ומעמדית. סרי מצביעה על הקיבוע של האיש המזרחי, התימני, על פי ההקשר הביוגרפי, בתוך כלוב של תיוגים. האתניות כובלות את הדוברת בתוך מערכת מובנית של דימויי נחשלות ואינה מאפשרת לה להיחלץ (אופנהיימר, 2012, 159). השיר התמים לכאורה מתריס נגד הגבולות הסטיגמטיים שנקבעים על פי מוצא וצבע עור. בתפיסת העומק המתגלה כאן אין מקומה של הדוברת בקולנוע. בשל חזותה, המקום הטבעי שלה הוא הניקיון ועבודות משק בית. גם במרחבי ההשתייכות האחרים שמופיעים בשיר, כגון טיול נינוח של אם עם בנה, התנדבות, הוראה, כתיבה – בכל אלה אין לה מקום. השיר מראה כיצד הניצול המגדרי, המעמדי והאתני מופנה לעבר נשים שלהן חזות מזרחית באופן שאינו מאפשר היחלצות. ביטוי קיצוני לתיוג שקושר בין צבע עור לשרתות מופיע בעדותה של אודרי לורד שמתארת אירוע שחוותה ב-1967: "אני מסיעה את בתי בת השנתיים בעגלת קניות בסופרמרקט [...] וילדה לבנה קטנה עוברת אותנו בעגלה של אמא שלה וצועקת בהתרגשות, 'אמא. תראי, עוזרת תינוקת'" (ארנרייך, 2002, 2006, 120). עדות זו חושפת את עומק החיבור בין צבע עור לעבודות שרתות, עד כדי תגובה "טבעית" של ילדה צעירה בשנים. עבודת הילדה הלבנה שחורות ושרתות חד הן, גם אם מדובר בתינוקת בת שנתיים. כלוב זהותי זה מופיע גם בשיר נוסף של סרי, "אלפאביתית" מספרה הראשון, הבונה דמות סטריאוטיפית של אישה מוכפפת שהתמחות היחידה שלה היא ניקיון – ספונג'ולוגיה:

חברתיות. בשיר אחר המשוררת מכליאה בין "פרימיטיביות" במובן "נחשלות" ובין "טבעיות" במובן "אותנטיות" ויוצרת את הביטוי "פרימיטבעית" (סרי, 1981, 123).

ההתייזבות של סרי נגד מנגנוני הדיכוי נעשית באמצעות שירה כמו עממית, קצבית, מחורזת. רונית חכם ציינה ששירתה של סרי היא שירה דיבורית, הכתובה כמו ראפ – שירה מדוקלמת שנוצרה בשכונות השחורים שבפרברי הערים הגדולות שבאמריקה (חכם, 2013, 35). גם אצל סרי זה סוג של שחרור. to rap – לדבר ללא מעצורים ובו בזמן לשיר שירה בקצב. דיבוריות וקצביות אלו פועלות באופן דומה לפעולתו של "שיר התימניות" לאלתרמן. שני השירים מנסים להיות עממיים ולפנות אל קהלם בגובה העיניים. בשני השירים החזות קלילה והפנים מטריד. ההבדל הוא שאלתרמן מקבל בטבעיות את ההיררכיה האתנית-מעמדית ואילו סרי חותרת תחתיה. המנגינה אצל אלתרמן מייצרת את קיבוע העמדות החברתיות ומשרתת את ההגמוניה; אצל סרי זאת מנגינה שונה, מנגינת ראפ מחאתית, שנועדה לקעקע את המבנה החברתי.

ב־2015 כתבה יונית נעמן סדרה של שלושה דיוקנאות של עובדות ניקיון. מעניין שהמשוררת בוחרת במילה "דיוקן" הלקוחה משדה האומנות הקלאסית. הדיוקן קורא למתבוננן/ת לראות את דמות הדיוקן כדמות מורכבת ובעלת עומק. המילה כשלעצמה מייצרת הגבהה ובה בעת מערערת על הדרת הדיוקן הנדון משדה הייצוג של הספרות ההגמונית. בשיר האחרון בסדרה, "דיוקן של עובדת ניקיון 3", נפרץ מעגל הדיכוי והעוזרת מדברת בקולה שלה:

דיוקן של עובדת ניקיון 3

לְעוֹלָם דְּרוּשׁוֹת רְזוּת וּזְרִיזוֹת
שִׁנְקוּ אוֹתוֹ מֵאֲבָק,
שִׁיעֲלִימוּ כְּתָמִים,
שִׁיקְרָצְפוּ אֲרִיחֵי קְרָמִיקָה
מִשְׁמָנִים מִבְּשׁוֹל -
הָעוֹלָם תָּלוּי בָּהֶן.

וְלִי דְּרוּשָׁה מִתְקַפֶּת אֶסְטֶמָה
בְּדִירָה מְשֻׁפָּצֶת בְּרָחוֹב בֶּן גּוּרִיּוֹן
כְּדִי לְבָגֵד בְּמוֹרֶשֶׁת מְרִשָּׁמָה
שֶׁל עוֹזְרוֹת בֵּית תִּימְנִיּוֹת.

בְּגִלְל שְׁאֵנִי דוֹר שְׁלִישִׁי
לְעִבְדוֹת מְשֻׁקֶּבֶת צִיּוֹנִית
הַצֵּד הַגָּבְרִי שְׁלִי מְגֵלָה
אֲמַפְתִּיָּה לְצִרְכִּים שֶׁל הָעוֹלָם
אֲפִלּוּ הָאֲשֻׁכְנָזִיָּה הַמְדַמֶּינֶת שְׂבִי
אוֹהֶבֶת נִקְיּוֹן

אֲבֵל הַצֵּד הַנָּשִׁי שְׁלִי עוֹיֵן
אֶת הָרַעֲיוֹן,
מְסַרֵּב לְהַעֲתֵר לְמַגֵּב
לְקַבֵּל הוֹרָאוֹת
לְנִגַּב מְדַפְּסִים מְאֲבָקִים
בְּדִירוֹת מְשֻׁפָּצוֹת בְּרָחוֹב בֶּן גּוּרִיּוֹן
מִצָּדִי,

שֶׁהָעוֹלָם יִשְׁאָר מְלֻכָּלָךְ
(נעמן, 2015, 24-25)

נחיצותן של נשים המעלימות אבק ומקרצפות אריחים מוצגת כנתון אקסיומטי – "העולם תלוי בהן". אבל המשוררת חושפת שלא מדובר בחוק טבע אלא בהתניה חברתית המכפיפה נשים תימניות. הדוברת מטיחה בבוטות את אגרופיה השיריים נגד מנגנון הדיכוי. היא, שנושאת "מורשת מרשימה של עוזרות בית תימניות", שמגדירה את עצמה דרך עבודת הניקיון "דור שלישי לעברות משק בית ציונית" מסרבת "להיעתר למגב". ההיעתרות למגב פירושה הסכמה עם הזהות הדיכוטומית שנכפתה על ידי הלאומיות הישראלית. נעמן משתמשת בניסיונה כדי למרוד. בדומה להנחייתה של בל הוקס, "נוכל להשתמש במיקומנו בתחתית הסולם, כדי לזנק לפעולה מהפכנית. במקום שבו נשים שחורות הן חופשיות, כל האחרים הם בהכרח חופשיים, כי חירותן של נשים שחורות מחייבת את הרס כל מערכות הדיכוי" (הוקס, 1984, 2007, 160). כדי למרוד בשושלת המשפחתית מייחלת המשוררת להתקפת אסטמה. הסירוב לנישת הניקיון, ולמבנה החברתי שיצר אותה, עולה מתוך עירוב זהויות וסכסוך פנימי שבין גבריות לנשיות ובין תימניות לאשכנזיות. פריעת הזהויות מערערת על הקיבוע שבו הן נתונות. במקום להיות נאמנה למורשת ולשמור על שתיקה, הדוברת בוחרת בצד הגברי והאשכנזי, צידם של בעלי הכוח, כי הוא מאפשר מרד. כך היא מפירה את הסדר שעליו היא גדלה. דווקא העמדה שבאופן מסורתי מקבלת את ההכפפה היא זו שמסרבת כעת: "מצדי, שהעולם יישאר מלוכלך".

סיכום

ההתבוננות בייצוג הספרותי של עוזרות הבית התימניות מגלה את האידאולוגיה האוריינטליסטית ביחס אליהן, כנציגות של קבוצה אתנית מוכפפת. נוכחותן במבחר רחב של ז'אנרים (שירה, פזמון, רומן, סיפור קצר וספרות ילדים ונוער) מעצימה את המסקנה הנוגה

באשר למעמדיות האתנית שהחברה הישראלית מושתתת עליה, משחר ימיה ועד היום.

עוזרות הבית התימניות מתוארות באחידות משטיחה שמאפייניה הבולטים הם הזנחה, בערות, לכלוך ונחיתות. עם זאת, ריבוי ייצוגיהן מוכיח את היותן מסד לצרכים בסיסיים של החברה. הן גם ממרקות את הלכלוך והן גם האחרות האולטימטיביות המייצרות את הריבוד ההכרחי לחברה הגמונית המבוססת על היררכיה אתנית ומעמדית. באופן אירוני, למרות דימוין הרווח כשקופות ולא נחשבות, הן מתבררות כנחוצות ביותר.

באמצע שנות ה-60, עם שירתו של טוביה סולמי, החלה להיכתב שירת התנגדות וסירוב. מהלך זה התעצם בראשית שנות ה-80, עם שירתה של ברכה סרי, המסמנת בקולה את המוכפפות שמתחילות לדבר בעצמן. עוזרות הבית התימניות הולכות ומתנערות מהכלא הזהותי והתעסוקתי שההגמוניה בנתה סביבן, בספרות ובחיים. הוואקום שנוצר מתמלא בעוזרות בית מסוג חדש, ערביות ומהגרות עבודה. המוכפפות הולכות ומשנות את פניהן, אבל המבנה החברתי נשאר כשהיה. למבנה זה עדיין דרושות "רזות ורזיות שינקו אותו מאבק". העולם ממשיך להיות תלוי בהן.

מקורות

הפועל הצעיר:

י.ש. (11 בפברואר, 1912). בין תימנים, שנה חמישית, 9-10, 24-25.

אני (31.3.1912). מכתב מכנת, שנה חמישית, גיליון 13, 14.

ש.י. (11.11.1910). שנה רביעית (מספר הגיליון מטושטש) לשאלת מצב העבודה.

22.

אופנהיימר, יוחאי (2012). מה זה להיות אותנטי? שירה מזרחית בישראל. תל אביב: רסלינג.

אורלנד, יעקב (לא מתוארך). "תימני". בתוך: שירי המעברה. ארכיון אורלנד, 627/2. מצוטט אצל: וולף מונזון, תמר. (2016). בהיר וגבוה כזמר. יעקב

נעמן, יונית (2006). "ידוע שהתימניות חמות במיטה: על הקשר בין ציפיות הפיגמנט לשם התואר פרח". תיאוריה וביקורת. 28. ירושלים: מכון ון ליר. 185-191.

סולמי, טוביה (תשע"ה). ואף על פי כן: ספר שירים שבעי. תל אביב: הוצאת אעלה בתמר. 102.

סולמי, טוביה (1974). תפילה לגלים בעולמם. תל אביב: הוצאת אפיקים.

סולמי טוביה (1978). שתי גדות למוצרה. תל אביב: אפיקים.

סעיד, אדוארד (1978, 2000). אוריינטליזם. תרגום: ע' זילבר. תל אביב: עם עובד.

סרי, ברכה (1981). שבעים שירי שוטטות: בעשרת שנים. ירושלים: הוצאה עצמית. 143.

פאנון, פרנץ (2006). מקוללים על אדמות. תרגום: אורית רוזן. תל אביב: בבל. 196.

פוק, מישל (1975, 2015). הולדת בית הסוהר. תרגום: דניאלה יואל. תל אביב: רסלינג.

פוק, מישל (1971, 2005). סדר השיח. תרגום: נעם ברוך. תל אביב: בבל.

פז-גולדמן, אלכס (2014). תעלומת העיניים הכחולות שחורות. אור יהודה: כנרת זמורה ביתן מוצאים לאור. 44-45.

קיפניס, ליון (1981). רומיה המטפלת הקטנה. תל אביב: הוצאת ב. ליכטנפלד.

קציר, יהודית (1995). למאטס יש את השמש בבטן. תל אביב: הקיבוץ המאוחד 31-32.

קרטון-בלום, רות (2015). "משורר עלבון המזרח: אלתרמן וישראל האחרת". בתוך: עלון, קציעה (עורכת), לשכון בתוך מילה - הרהורים על זהות מזרחית. תל אביב: גמא. 137-139.

שירן, ויקי (2005). שוברת קיר. תל אביב: עם עובד. 50-51.

Campanella Casas, Lucia (2016). *Poétique de la domestique en France et au Río de la Plata, de 1850 à nos jours*. Littératures. Université de Perpignan.

Jansen, Ena. (2011). "From Thandi the Maid to Thandi the Madam: domestic workers in the Archive of AfriKans Literature and a Family photograph album", *South African Review of Sociology* Volume 42, Issue 2, Martin Fugier, Anne (2003). *La place des bonnes: la domesticité féminine à Paris en 1900*. Paris, Editions Perrin, 2003.

Yates, Susan. (1991). *Maid and mistress, Feminine Solidarity and Class Difference in Five Nineteenth-century French Texts*. New York: P. Lang.

אורלנד - פואטיקה, היסטוריה, תרבות. קרית שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות. 316-320.

אלתרמן, נתן (1934, תשל"ז). "שיר התימניות". אלתרמן: פזמונים ושירי זמר. בעריכת מנחם דורמן. חלק א'. תל אביב: הקיבוץ המאוחד. 31-33.

ארנרין, ברכה (2002, 2006). האשה הגלובלית. תל אביב: בבל.

גיימסון, פרדריק (2004). הלאמודע הפוליטי. על פרשנות הטקסט הספרותי כמעשה חברתי סימבולי. תרגום מאנגלית: סוקר-שוורר חנה. תל אביב: רסלינג.

דהאן-כלב, הנרייט (1998). "כמה שאת יפה, לא רואים שאת מרוקאית". הכנס השנתי של הפורום ללימודי נשים 26.4.1998. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב. 16.

הוקס, בל (1984, 2007). "אחיות: סולידריות פוליטית בין נשים". תרגום: דפנה עמית ודליה באום. ללמוד פמיניזם: מקראה. מאמרים ומסמכי יסוד במחשבה פמיניסטית. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד. סדרת מגדרים. 160.

הירש, דפנה (2002). "באנו הנה להביא את המערב: השיח ההיגייני בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי". זמנים: רבעון להיסטוריה, 78: 107-120.

הירש, דפנה (2014). "באנו הנה להביא את המערב: הנחלת היגיינה ובניית תרבות בחברה היהודית בתקופת המנדט". באר שבע: הוצאת מכון בן גוריון.

וולף מונזון, תמר (2016). בהיר וגבוה כזמר. יעקב אורלנד - פואטיקה, הסטוריה, תרבות. קרית שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות. 316-320.

חבס, ברכה (תרצ"ד). גבורים קטנים. בכרם התימנים. תל אביב: הוצאת המרכז לנוער של הסתדרות העובדים בארץ ישראל. 96-97.

חכם, רונית (2013). "לחיות במילה קריאה בכמה מ'שירי שוטטות'", בתוך: דהאן-כלב, הנרייט (עורכת), בסוד ברכה. על יצירתה של ברכה סרי. ירושלים: כרמל. 35.

חתוכה, שלומי (2015). מזרח שמש. תל אביב: טנג'יר. 18.

מדר, רייטל (2015.4.2). "כתם שלא יימחה: איך הציונות, הפכה אותנו, הנשים המזרחיות, לעובדות ניקיון נצחיות". הארץ, <https://www.haaretz.co.il/gallery/black-flag/premium-1.2605083>

מזלי, רלה (2011). קוראת בתמרים: סיפורי מסה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד. 37.

משעני, דרור (2004). "המזרחי כהפרעה לשונית". בתוך: נורי, יגאל (עורך), חזות מזרחית: הווה הנע בסבך עברו הערבי. תל אביב: בבל.

ניני, יהודה (1996). ההיית או חלמתי חלום. תימני כינרת - פרשת התיישבותם ועקירתם 1912-1930. תל אביב: עם עובד ועמותת אעלה בתמר.

נעמן, יונית (2015). כשירדנו מהעצים. תל אביב: הקיבוץ המאוחד וגמא. 24-25.